

Jelelmélet és spekulatív grafika

1) Mintha a sors műhelyének függönyét lebbentette volna fel a *Museum Folkwang* tél végi meghívója, amely Szabó Lajos esseni kiállítását adta hírül. Az a rejtélyes, de korántsem kutathatatlan affinitás a történő világ erővonalai és az önmagát akarva vagy akaratlanul alakító egyén erezete között, amelyet sorsnak nevezünk, immár harmadszor vonzza vagy sodorja Szabó Lajost Németországba. Minden alkalommal más-más Németországgal találkozott. Először a weimari köztársasággal, ahol 1928–29-ben Berlinben Korsch professzor mellett, majd 1929–31-ben Frankfurtban, az ottani *Institut für Sozialforschung*-ban tanult és dolgozott. Másodszor a Harmadik Birodalommal, s annak is legapokaliptikusabban összegző tényével: Auschwitzcal, ahol szenvedő tanúja volt, mint szívja fel az emocionális lét egészét az önállósodó és technicizálódó empedoklészi gyűlölet, az eldologiasodás igenlésének és az *analogia entis* tagadásának ez a végletes, de logikus következménye. Harmadszor a Német Szövetségi Köztársasággal, ahol más városok egész sora után most [1964-ben – a szerk.] Essenben mutatta be eddig csak töredékesen ismert spekulatív filozófiájának grafikai vetületét: spekulatív rajzművészetét.

Az első és második találkozást látszólag csak az irónia hozhatja közös nevezőre. Berlinbe és Frankfurtba szabad elhatározásából ment Szabó Lajos, Auschwitzba erőszakkal hurcolták el 1944 nyarán. De a fellebbenő függöny mögül kiszűrődő fény még e valóban szuggesztív látszat mögött is fellobbantja az erezetek affinitását. Az affinitás itt még racionalizálható is: lefordítható a szabad elhatározás és a kényszer dialektikájának nyelvére. Ez a racionalizálás és lefordíthatóság persze csak addig érvényes, amíg nem feledteti el velünk, hogy a dialektika, amelyet itt nyelvül választunk, nem szakítható le személyes gyökeréről: arról az érzékenységgőről, amely Szabó Lajos egyéniségét oly szeizmográfyszerűvé teszi s együtt rezegteti a történelem egészével.

Az ilyen szeizmográfyszerű lét a történelem ritka jelenségei közé tartozik, s mindig a genuin szellemiség ismertetőjegye. Ami azonban ezeknek a szeizmografikus egzisztenciáknak a sorshoz való viszonyát illeti: ez a viszony zavarbaejtő. Elsősorban magát a sorsot ejti zavarba: a sorsot, amelynek meghatározásából nem hiányozhat az a humoros elem, hogy zavarba ejti a halandókat, sőt amely – a sorsérzékenységben fogant görög formateremtő génusz tanúsága szerint – még legtragikusabb megnyilvánulásaiban is az istenek humora. A szeizmografikus egzisztenciák azonban visszájára fordítják ezt a humort: *személyes*

ügyükké lényegítik át a sorsot, akarattukká asszimilálják – annyira, hogy már nem is lehet tudni, hol végződik a sorsuk és hol kezdődnek ők maguk.

Így realizálódik Szabó Lajos esetében is a sorsszerű kényszer és a szabad elhatározás dialektikája. A weimari köztársaság idején el *kellett* mennie Berlinbe és Frankfurtba – *szabad* elhatározásából *kellett* elmennie –, hogy azt, amivel szeizmografikus érzékenységgócában együttrezgett: a közösségi lét krízisét teoretikusan és praktikusán ott tapasztalhasssa, ahol a legközvetlenebbül, legkoncentráltabban, leggazdagabban és a legnagyobb átvilágító erővel tapasztalhatja. Amikor pedig Auschwitzba hurcolták, ezt a kényszert egzisztenciális találkozássá tudta átalakítani belső szabadsága. Nem húzta le lelkének redőnyeit, hogy a vegetatív létminimum téli álmába dermedjen, míg elviharzik fölötte a vész, hanem a maximálisra fokozta éberségét, hogy meglássa Auschwitz tényében a lényegét: a szimbólumot, amely „a lét történetének” legijesztőbb határlehetőségeit villantja fel.

Most harmadízben találkozunk Szabó Lajos Németországgal. A három találkozás közül ez a harmadik a legkevésbé „magától értetődő”: megérteni csak abból a különleges viszonyból lehet, amely Szabó Lajost a német szellemhez és német kultúrához fűzi. „Magától értetődő” az a tömegjelenség, hogy az Auschwitzba hurcoltak ama kis töredéke, amely túlélte a koncentrációs táborok modern rafinériával megszerkesztett poklát, a főbiások makacs következetességével kerül mindent, aminek bármi köze is van a németiséghez. Sokan vannak – „művelt emberek” is –, akik még ma sem hajlandók német könyvet olvasni, mert mint mondják: Auschwitzban „elidegenedtek a német nyelvtől”. Ugyan ki vehetné rossz néven tőlük? Aki ott élt köztük a koncentrációs táborok drótkerítése mögött, tudja, hogy ez az elidegenedés hiteles: hibátlanul levezethető a terüktől megfosztott indulatoknak abból a logikájából, amelyet a vak kín fekete mítosza indukált éppúgy, ahogy a szellem logikáját az öröm terében és prizmatikus közegében megtörő szenvedés színes ősmítosza indukálja. De Szabó Lajosnál persze egy pillanatig sem válhatott kérdésessé, melyik logikából fakad a magatartása: olyan belső teret vitt magával, amelytől nem lehetett megfosztani. Az olyan filozófiai írások szerzője, mint a „Vádirat a szellem ellen”, a „Teocentrikus logika”, a „Biblia és romantika”, „A mammonizmus természetrajzához” vagy az „Adalékok a halmazelmélet kérdéseihez”, amelyek mind a nagy német nyelvi gondolkodók táptalajából nőttek ki, Auschwitzban sem hidegülhetett el a német nyelvtől. Az ő szenvedésének logikája a vak kín logikájának szöges ellentéte, „Umstülpung”-ja volt: számára éppen a német nyelv tette elviselhetővé a kínokat. A német nyelvben mint a német szellem és német kultúra nagy hagyományának lecsapódásában – és egyben forrásában – Auschwitz *ellenmérgét* érzékelt. S amikor hazakerült Auschwitzból, egy kis papírlapot hozott magával, amelyre ott, a drótkerítés mögött, a képletszerűségig tömör, kristályos német szavakba sűrítette szellemi tapasztalatait és filozófiai programját.

Az ottani fojtogató létszűke mellett ehhez természetesen lélekjelenlétre volt szükség. Lélekjelenlétük pedig koroknak és egyéneknek egyaránt akkor van, ha ahhoz, hogy egy-egy szituációval megbirkózzanak, nem kénytelenek *közvetlenül* létük centrumát mozgósítani – mert az ilyen kísérlet csaknem szükségszerűen pánikba és görcsbe fullad –, hanem elég, ha testi-lelki-szellemi organizmusuk *hajszálcsöveiből* irányítják az energiákat a szituációra: a centrum energiái oly szabadon és szervesen áramlanak bennük, hogy arányosan, a helyzethez mérten *adagolni* is tudják ezeket az energiákat. Más szóval, a lélekjelenlét feltétele az, amit Hölderlin *formának* nevez: „jede Energie und Konsequenz, die auch in das Entfernteste die Übereinstimmung mit dem Mittelpunkt trägt”.

Mi ez a hölderlini értelemben vett forma? Az azonosság transzmissziós működése; mert a „közepont”, amelyre utal, arra a kérdésre válaszol: mi az, amivel a közösség vagy egyén a legmagasabb szinten azonosította magát? Vagy ahogy Szabó Lajos a lelkiismeret elemzése során mondja: melyik az a legmagasabb szint, ahol azonosítani tudjuk magunkat önmagunkkal? A forma tehát az az „energia és következetesség”, amely önmagunkkal való azonosulásunk legmagasabb szintjét létünk legperiférikusabb pontjain is tükrözi, „die Übereinstimmung mit dem Mittelpunkt auch in das Entfernteste trägt”. Ezzel egyszerre megméri ennek az azonosulásnak a hitelességét is: ahol az azonosulás csak illuzórikus, csak önámítás, ott a forma leleplezi a törekénységét. A lélekjelenlét ennek csupán ad hoc konzekvenciáját mondja ki: nem egyéb, mint egy meghatározott forma – egy konkrét „lét-forma” – alkalmazása egy szituációra. Ennek az alkalmazhatóságnak a határait a szituáció súlyának és a lét-forma erejének egymáshoz való viszonya szabja meg: „lélekjelenlét hiányáról” ott beszélünk, ahol a forma összeroppan a szituáció súlya alatt.

Annak a *létegyységnek* felidézéséhez, amely Szabó Lajos szeizmografikus egzisztenciájának egyetlen lehetséges közege, tisztában kell lennünk azzal is, hogy ez a hölderlini értelemben vett lét-forma és az esztétikai forma nem két különböző dolog: *mind a kettő egy és ugyanaz a forma*. Az igazi „mű-értés” a művész azonosulási szintjére vezeti vissza az esztétikai formát is: egymáson méri a kettőt. A műalkotásnak minden olyan elemzése, amely ezt elmulasztja – tehát nem a szellem realitásának súlyos tudomásulvételéből indul ki –, eleve elszigeteli magát a mű izzó magvától: a formától mint művészi tartalomtól, mint *signatura personae*-től. Mert minden forma fiziognómiai aktus, és minden fiziognómiai aktus azt tükrözi, amit Szabó Lajos „*Prizmatiká*”-ja az identifikáció drámájának nevez. Ebből természetesen az is következik, hogy a művészi alkotás szituációja homológ minden más szituációval. A művészi forma leképezhető a lét-formára, a művészi probléma a létproblémára, s a művészi probléma megoldása éppúgy lélekjelenlétet követel, mint a létproblémáké: minél súlyosabb – vagyis minél művészebb – a probléma, annál nagyobb lélekjelenlétet. Lét és gondolkodás azonosságának parmenidészi igazságát a művész lét és művészet azonosságává kihegyezve éli át. S mivel a lélekjelenlét az alkalmazott lét-forma, a mozgósítható azonosulási szint – maga az a belső tér, amelynek be kell fogadnia a problémát és a köréje szövődő szituációt –, senki sem birkózhat meg olyan problémával vagy szituációval, amelynek rádiusza nagyobb, mint saját létformájáé.

2) Mi volt az az azonosulási szint, amely Szabó Lajos számára lehetővé tette, hogy megbirkózzon az auschwitzi szellemgyilkos szituációval, amely hozzásegíti a harmadik találkozás megértéséhez is? A válasz kibontható Szabó Lajos 1937-ben megjelent „*Teocentrikus logiká*”-jának két passzusából. Az egyikben logikájának módszerét jellemzi: ami Arkhimédésznel a fajsúlytörvény felfedezése volt – írja –, az itt (a „*Teocentrikus logiká*”-ban) „a nyelv teljes realitásának tudomásulvétele, a nyelvnek kiindulópontként, útként és célként való tekintése – másként: elidegenedett nyelvünk újból való meghódítása és megértése”. A másik helyen nyelv és gondolkodás szétválaszthatatlanságáról beszél, s miután megállapítja, hogy e szétválaszthatatlanságra való visszaemlékezés nélkül nem érthető semmilyen nép hite, művészete, filozófiája, irodalma vagy hagyománya, zárójelben hozzáfűzi: „A literatúrához: a német romantika és klasszikus filozófia nyelvbőlselete Kant kivételével – Herder vitája Kanttal –, Herder, Goethe, Hamann, Geiger, Max Müller, Ludwig Noiré, Grimm, Baader, Humboldt, Schlegel, Uphues, Ebner, Rosenzweig, Buber, E. Fiesel stb.”

A két idézet együtt adja kezünkbe a kulcsot Szabó Lajos auschwitzi „lélekjelenlétének” — és egyben sorsaffinitásának — megértéséhez. Ez a „lélekjelenlét” nála valóban „Geistesgegenwart” volt, a szellem konkrét jelenléte: a *nyelv* jelenléte. A szint, amelyen azonosította magát önmagával: „a nyelv teljes realitásának tudomásulvétele”. A „*Teocentrikus logika*” idézett mondatában ez ugyan mint Szabó Lajos módszerének legáltalánosabb formulázása szerepel, de a „nyelvmatézis és jelelemzés köréből” tartott előadásainak egyikében (1947) ezt a — Hegelhez kapcsolódó — megjegyzést találjuk: „A metodika a világképből adódik: a módszer a világkép modellje”. A nyelv teljes realitásának tudomásulvétele mint Szabó Lajos világképének legasszimiláltabb rétege vált a „*Teocentrikus logika*” módszerévé.

Hogyan jelenik meg a nyelv teljes realitása Szabó Lajos filozófiájában? „Létezés és jelzés relativitása, közösségi és egyetemes karaktere: ez az emberi nyelv definíciója... A létezés jelzés létezése, a jelzés létezés jelzése — a létezők egymás számára jelzők... A létezés a létezés jele... A legegyetemesebb az a jel, ami szó.” (Előadások a nyelvmatézis és jelelemzés köréből.) És ugyanitt: „Hogy mi válik jellé, érzékenységünk nivójától függ.”

Amit itt idéztünk, nemcsak „a nyelv teljes realitásának” meghatározását tartalmazza. Valami súlyosabbat is rejt magában, mint a nyelv definíciójának kísérletét: azt a kijelentést, hogy a *teljes realitás* maga a nyelv. S ezt nem csupán abba a szillogizmusba zárva, amelynek premisszái szerint „minden létezés a létezés jele” és „a legegyetemesebb az a jel, ami szó”. Minden szillogizmust transzcendálva, a realitásra mint a létezés *drámájára* világít rá, erre a drámára pedig mint az *emberi közösség alaptörténetére*, mikor ezeket a premisszákat ebbe a megállapításba torkolltatja: „Hogy mi válik jellé, érzékenységünk nivójától függ.”

A szeizmografikus egzisztencia reagálása ez arra a fenyegető és ígő krízisre, amely — lassúbb, partmosó évszázadok előkészítő munkája után — a századforduló óta rohamosan gyorsuló sebességgel örvénylik korunk jelérzékenysége körül, művészetben és tudományban, teoretikus létszemléletben és praktikus közösségépítő vagy közösségromboló gesztiókban egyaránt. Ami pedig az azonosulási szintet illeti, amely Szabó Lajos számára lehetővé tette, hogy a német nyelvből Auschwitz ellenmégét szíjva fel, ezt a szintet most már egyetlen szóval jellemezhetjük: *nyelvtudatosság*.

3) „Formává” azonban — megint a szó hölderlini értelmében, tehát azzá a formává, amely mint energia és következetesség a létnek ezen az ürrel határos perifériáján is tükrözni tudta a középpont azonosulási szintjét —, formává ezt a nyelvtudatosságot csak egy konkrét nyelvi kapcsolat avathatta: az a különlegesen intim viszony, amely Szabó Lajost ekkor már a német nyelvhez fűzte. Erre az intim kapcsolatra utal a „*Teocentrikus logika*”-ból vett második idézet, azoknak a gondolkodóknak a felsorolása, akik „visszaemlékeztek nyelv és gondolkodás szétválaszthatatlanságára”. A felsorolt gondolkodók valamennyien németek. Ez természetesen nem véletlen. Az az alapvető tény jelentkezik benne, hogy Szabó Lajosban a német szellem nyelvérzékeny — tehát legegyetemesebb — hagyományainak asszimilálása ébresztette fel a nyelvtudatosságot.

Szabó Lajos közel négy évtizedes filozófiai és írói működése ennek az asszimilálásnak rendkívüli szélességéről és mélységéről tanúskodik. „Die Wahrheiten sind Metalle, die unter der Erde wachsen” — idézi többször is Hamannt, s amit ez az idézet tartalmaz, mérce és iránytű lett a szellemi realitások e szenvedélyes felfedezőjének kezében. A német filozófia mélyrétegeit ásta ki és tette megközelíthetővé Magyarországon írásaiban, előadásaiban és fordításaiban a filozófiailag érdekelt magyar közönség előtt: egyrészt ismeretlen gondolkodókat, másrészt az ismerteknek is belső, ismeretlen magvát — tehát

azt, ami az igazi gondolkodókat újra meg újra aktuálissá teszi. De ennek az asszimilálásnak erejét és jelentőségét még plasztikusabban mutatja a német filozófiai hagyományok mélyrétegeinek döntő szerepe Szabó Lajos önálló filozófiai munkásságában. Bármilyen eredeti utakat jár is ez az eruptív gondolkodó, a német filozófia ezoterikus hagyományainak ez a szerepe világosan felismerhető fejlődésének minden fázisában mint katalizátor, mint termékenyítő hatás, sőt mint egy sajátos problémaérzékenység indukálója is.

Az őselmény, amelyen Szabó Lajos nyelvtudatossága felgyúlt, a dialektikával való találkozása volt. A dialektikát is legbelső magváig követte: a dialógusig mint a nyelv őstényéig. Ennek végső konzekvenciáját vont le később, mikor a dialektikát – mintegy határesetként – a személy realitásában lehorgonyzott trinitárius módszerbe ágyazta be, mert a dialógus maga a személy: Én, Te és Szó hármassága.

De már az őselményben, a dialektikával való találkozásban is benne izzik mindaz, amiből ez a felismerés kibontakozott. Szabó Lajos találkozása a dialektikával – ha a „találkozás” szót a maga teljes egzisztenciális és szellemi súlyával értjük – egybeesik első németországi tartózkodásával. Ennek a találkozásnak emlékét egy 1930-ból származó német nyelvű írása őrzi. „*Spiel und Ernst*” a címe ennek a kis írásnak, amely másfél oldalon a dialektika meghatározását adja – egzakt meghatározását, de ezt az egzakttságot azzal éri el, hogy a gondolati élességet magas lírai hőfokkal egyesíti. Próza formája ellenére legtalálékosabb filozófiai ódának nevezhetnénk. A „denken=dichten” egyenlet igazságát idézik fel a kalapácsütések keménységével koppanó és a zuhatagok sodró erejével alázóduló mondatok. „Es gibt etwas Unabänderliches und Lavinienartiges an ihr” – olvassuk benne a dialektikáról. „Etwas Strudelhaftes, etwas von eruptiven Spiralbewegungen, ererbt von der Mutter ewigen Werdens.” Vagy: „Heimat der Heimatlosen, Ruhe der immer Bewegten: eine kecke, herausfordernde, provozierende Ruhe.” S mindez szervesen egybeforva az ilyen részletekbe menő egzakt filozófiai karakterizálásokkal: „Eine Philosophie der Entdeckung. Entdeckt die Spuren und Keime des Lebendigen, Logoshaften, also Aktiven in der Tiefe der Materie. Entdeckt, begleitet, entwickelt, bewahrt und hebt in sich auf.”

Nyelv és gondolkodás közös lényege, „koinon”-ja: a jelenlét. Igésítve ez annyit jelent: mindkettő a végtelenségig potenciálható és depotenciálható – mert ez a végtelen potenciálhatóság és depotenciálhatóság a jelenlét dramatikus értelme. A „denken=dichten” egyenlet igazsága a nyelvi aktus irányának függvénye: azért igaz, mert gondolkodásról is, költészetéről is csak ott beszélhetünk, ahol a nyelvi aktus a depotenciáló erővel szembefeszül és a végtelen potenciálás – az abszolút jelenlét – felé tör. Hogy Szabó Lajos nyelvtudatos gondolkodó, már önmagában véve azt jelenti, hogy nyelvi aktusai ezt a kettős mozgalmat tartalmazzák. Ebből bontható ki szellemi magatartása; egyrészt szenvedélyes harca minden ellen, ami hígítás, depotenciálás, „kitérés a léttel való találkozás elől” – egy szóval: epigonizmus –, másrészt lét és érték azonosságának ugyanilyen szenvedélyes igénylése és egybeszővése lét és gondolat azonosságával.

De Szabó Lajos a nyelvfilozófiát jelfilozófiává szélesítette ki – létezés és jelzés relativitásává, amelynek konkrét tartalma a mi érzékenységünktől függ. *Jel-tudatos* gondolkodó, s egyben – pontosabban éppen ezért – trinitárius gondolkodó is. Abban tehát, hogy a „denken=dichten” egyenletet utolsó fejlődési fázisában a „denken=dichten=zeichnen” hármasságává egészítette ki, egy egzisztenciájával azonos szellem szigorú belső logikájának következményét láthatjuk. Ez a belső logika vezetett el az essen kiállításához.